

Jakub Żygawski

STRUKTURA PRZESTRZENNA ZAMOŚCIA NA PODSTAWIE PLANÓW MIASTA Z XIX I XX WIEKU

Skromny zasób kartograficzny Archiwum Państwowego w Zamościu odnoszący się do miasta Zamościa poszerzył się w ostatnim czasie o trzy kopie wartościowych XIX-wiecznych planów miasta oraz schematyczny plan z okresu I wojny światowej ukazujący projektowany zasięg granic Zamościa¹. Chronologicznie uporządkowane opracowania kartograficzne przedstawiają stan miasta w wybranych latach z okresu 1818-1917, kiedy miało miejsce wiele kluczowych w dziejach miasta wydarzeń:

- upaństwowienie Zamościa (1821) oraz gruntowna modernizacja twierdzy (1817-1831) silnie przeobrażające dotychczasową strukturę przestrzenną miasta (likwidacja pierwotnych przedmieść), przyczyniające się do degradacji kluczowych funkcji;
- kasata twierdzy (1866) umożliwiająca funkcjonowanie miasta w pełni cywilnego, następczą jednak trudności w postaci nie do końca uregulowanej struktury własnościowej gruntów pofortecznych;
- projektowanie zasięgu miasta (2. dekada XX w.) poprzez likwidację enklaw podmiejskich osiedli i uporządkowanie struktury własnościowej gruntów miejskich.

Warto na wstępie zaznaczyć, że trzy najstarsze opracowania kartograficzne stanowią jedynie kopie dziewiętnastowiecznych planów Zamościa, wymienianych w katalogach planów i map zestawionych przez Stanisława Herbsta i Jana Zachwatowicza² oraz Annę Pawłowską³. Ich obecność wśród akt Sądu Okręgowego można wyjaśnić tym, że w okresie dwudziestolecia międzywojennego brakowało dokładnych i szczegółowych pomiarów miasta, w związku z czym wzorowano się na wcześniejszych opracowaniach. Zaistniała konieczność sporządzenia kopii starszych planów, które wykorzystywano jako materiał pomocniczy w sprawach własnościowych oraz jako potwierdzenie podziałów własnościowych na obszarze miasta obowiązujących w latach ubiegłych.

¹ Są to kolejne plany Zamościa odnalezione w wyniku kwerend w zespołach aktowych Archiwum. Wcześniejsze były przedmiotem osobnego opracowania. Zob. J. Żygawski, *Plany Zamościa w zbiorach Archiwum Państwowego w Zamościu*, „Archiwariusz Zamojski 2006”, Zamość 2006, s. 85-96.

² S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza Zamość*, seria: „Architectura Militaris”, t. I, Warszawa 1936, s. 131-134.

³ A. Pawłowska-Wielgus, *Inwentarz materiałów kartograficznych Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca 1786-1941*, Warszawa-Łódź 1971, s. 44-45; A. Pawłowska, *Plany i mapy Zamościa z XVII-XX wieku*. [w:] *Zamość miasto idealne*, red. J. Kowalczyk, Lublin 1980, s. 243-278 (s. 259-278).

Zakres tematyczny planów dziewiętnastowiecznych dotyczył struktury własnościowej budynków i gruntów w obrębie miasta. Zmiana właścicieli nieruchomości miała związek z przejmowaniem przez wojsko publicznych gmachów upaństwowionego Zamościa: ratusza, Akademii, kościołów i klasztorów. Schematyczny plan miasta z okresu I wojny światowej służył rozplanowaniu zasięgu Zamościa i jednoczesnym uporządkowaniu jego struktury przestrzennej poprzez likwidację enklaw podmiejskich miejscowości.

Opisane w niniejszym artykule plany Zamościa stanowią cenny materiał źródłowy do prowadzenia badań nad historią miasta. Interesujących informacji dostarcza zwłaszcza zakres treści skopiowanych, dziewiętnastowiecznych opracowań kartograficznych, których oryginały przechowywane są w archiwach w Warszawie i Lublinie. Obecność kopii dawnych planów w zasobie Archiwum Państwowego w Zamościu daje możliwość prowadzenia stacjonarnych badań. Warto zaznaczyć, że opisane poniżej opracowania kartograficzne zostały zdigitalizowane, co w znaczący sposób poprawia ich dostępność i użyteczność⁴.

Plan twierdzy Zamościa

W XIX w. miało miejsce wiele ważnych wydarzeń w historii Zamościa znacząco wpływających na jego dalszy rozwój. Na okres 1809-1866 przypadła dominacja funkcji wojskowej, która zostawiła trwały ślad w strukturze przestrzenno-funkcjonalnej miasta. W tym czasie doszło do gruntownej modernizacji twierdzy. Zaistniała konieczność wykonywania częstych pomiarów miasta przy realizacji każdej znaczącej inwestycji, dlatego okres ten obfitował w liczne opracowania kartograficzne.

Pod koniec wieku XVIII w kartografii europejskiej doszło do przełomu technologicznego. Plany i mapy coraz częściej opierały się na obliczeniach matematycznych i kartometryczności. Ich wykonywaniem zajmowali się doświadczeni inżynierowie wojskowi. Po wojnie siedmioletniej (1756-1763) wzrosło znaczenie materiałów kartograficznych, ponieważ od ich dokładności i wierności zależało skuteczne prowadzenie działań wojennych. Przekazanie prac kartograficznych w ręce władz wojskowych nadało kartografii oficjalny specyficzny charakter, ponieważ odtąd – jako poświęcona przeważnie celom wojskowym, a nie gospodarczym i społecznym – rozwijała się głównie w kierunku produkcji map topograficznych i szczegółowych planów⁵.

Kierunek militarny produkcji map i planów idealnie wpisywał się w sytuację panującą w XIX-wiecznym Zamościu. Opracowania kartograficzne sporządzane przez kartografów, topografów, geometrów i mierniczych, pełniących zazwyczaj wysokie stanowiska w garnizonie zamojskim, dokumentowały etapy przebudowy twierdzy oraz układu przestrzennego miasta⁶. Plany z okresu Księstwa Warszawskiego i pierwszych lat istnienia Królestwa Kongresowego powstawały z dużą częstotliwością, dokumentując niemal co roku zmiany za-

⁴ Plany można oglądać w Galerii Internetowej Archiwum (album: kartografia).

⁵ J. Szaflarski, *Zarys kartografii*, Warszawa 1965, s. 103.

⁶ J. Żygawski, M. Sirko, *Okoliczności powstania planów i map Zamościa od XVII do XX wieku oraz sylwetki ich autorów*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 38: 2006, nr 3, s. 233-245 (s. 238).

chodzące w obrębie fortyfikacji. Dopiero po powstaniu listopadowym ich liczba wyraźnie zmalała, co wiązało się z ukończeniem prac modernizacyjnych twierdzy zamojskiej⁷.

Jednym z wielu powstałych wówczas opracowań kartograficznych był *Plan twierdzy Zamość* autorstwa ppłka Leonarda Jodko, datowany na 13 VIII 1818 r. Oryginał przechowywany jest w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie⁸. Plan został sporządzony w formie rękopisu wielobarwnego na kartonie o wymiarach 32,8×29,9 cm⁹. Na arkuszu umieszczono ramkę, w obrębie której znajduje się przedstawienie kartograficzne oraz cenny opis obiektów twierdzy sporządzony w języku polskim. Skalę opracowania przedstawiono za pomocą podziałki liniowej mianowanej wyrażonej w sążniach miary francuskiej¹⁰ odpowiadającej wartości pomniejszenia ok. 1:5263¹¹. Na planie umieszczono również graficzne przedstawienie kompasu ze strzałką wskazującą kierunek północny. W górnej partii arkusza, poza ramką opracowania, znalazł się tytuł mapy wraz z numerem arkusza (*N° 1*).

Przechowywany w Archiwum Państwowym w Zamościu egzemplarz *Planu twierdzy Zamościa* stanowi wierny odrys oryginału¹². Sporządził go na kartonie o wymiarach 70×50 cm i potwierdził¹³ dnia 12 VIII 1930 r. mierniczy przysięgły Józef Betnarski z Warszawy. Arkusz planu jest mocno zniszczony, posiada naddarte brzegi, przedarcia oraz pozbawiony jest kilku istotnych fragmentów.

Pewne elementy graficzne wskazują na różnice między oryginałem a kopią. Kolorystyka obu arkuszy różni się nieznacznie natomiast w części opisowej mierniczy Betnarski zastosował czcionkę w formie kapitalików, dzięki czemu opis stał się czytelniejszy w porównaniu do tradycyjnego pisma zastosowanego przez ppłka Jodko.

Plan przedstawia twierdzę Zamość w obrysie fortyfikacji wraz ze zrealizowanym zewnętrznym pasem ziemnych dzieł obronnych. Autorem modernizacji fortecy był gen. Jan Mallet-Malletski. Urządzenia wojskowe stanowią najbardziej istotną część opracowania. Wokół twierdzy pojawiły się wysunięte raweliny z osłaniającymi je półksiężycami, dodatkowe redany, słoniczoła, lunety oraz inne, mniejsze urządzenia. Całość otaczał obwód porośniętych zielenią umocnień stokowych o nieregularnym, piłowym narysie. Warto zaznaczyć, że fortyfikacje przedstawione na planie nie były ostatecznie ukończone; zamknięto tylko pewien etap prac.

⁷ A. Pawłowska, op. cit., s. 248.

⁸ Zbiory kartograficzne, sygn. 57-23, ark. 1. Zob.: S. Herbst, J. Zachwatowicz, op. cit., s. 133, poz. 24; A. Pawłowska, op. cit., s. 267-268, poz. 34.

⁹ Stanisław Herbst i Jan Zachwatowicz podają wartości 30×50 cm. Zob.: loc. cit.

¹⁰ Podziałka w przeliczeniu 200 *Toises* [sążnie] = 76 mm na podziałce liniowej.

¹¹ Wartość podana przez Stanisława Herbst i Jana Zachwatowicza, op. cit., s. 133, poz. 24.

¹² Archiwum Państwowe w Zamościu, Sąd Okręgowy w Zamościu 1918-1950, spis zdawczo-odbiorczy, akta sprawy C 278/24, k. 313 (ze względu na zagrożenie dalszą destrukcją wyłączony z jednostki aktowej). Zob. okładka IV.

¹³ Zgodność opracowania potwierdzono służbową pieczęcią i własnoręcznym podpisem.

Wszystkie urządzenia militarne otrzymały na planie symbole liczbowe i literowe, których nie objaśniono w legendzie opracowania. Zastosowano numeryzację bastionów, która jest zgodna z używaną obecnie, rozpoczynającą się od bastionu południowo-wschodniego. Zaznaczono także bramy z mostami umożliwiającymi przekroczenie systemu fos i rowów osłaniających twierdze.

Dla zabudowy położonej wewnątrz obwodu fortyfikacji wprowadzono barwny podział pozwalający określić własnościowy i funkcjonalny charakter poszczególnych budowli. Kolorem niebieskim wyróżniono obiekty zajęte przez wojsko. Nadano im oznaczenia literowe, które opisano w legendzie opracowania. Zaznaczono również ogrodzenia terenu kolegiaty oraz zajętych przez wojsko budowli klasztornych należących do Klarysek, Franciszkanów i Reformatów. Działające nadal świątynie, kolegiatę i cerkiew Bazyliańców, oznaczono sygnaturą krzyża.

Dokładnie przedstawiono przedpole twierdzy. Zwraca uwagę skromna i rozproszona zabudowa przedmieść, które znajdowały się w fazie zanikania z powodu realizacji na ich terenie zewnętrznych dzieł obronnych. Naniesiono szczegółową sieć komunikacyjną tworzącą szkielet przestrzenny zespołów przedmieść:

- Lubelskiego (Janowickiego), leżącego na północ od miasta przy starym trakcie lubelskim i biegnącej w kierunku wschodnim ulicy Łanowej¹⁴;
- Nowego Świata (Przedmieścia Żydowskiego, Hrubieszowskiego), położonego po wschodniej stronie miasta;
- Przedmieścia Lwowskiego, leżącego na południowy-wschód od murów twierdzy przy trakcie lwowskim;
- Podgrobla z Sadowiskiem, znajdujących się za murami, po zachodniej stronie pałacu.

Zaznaczono również pierwotny układ komunikacyjny miasta z trzema głównymi *Gościńcami* wiodącymi *do Lublina, do Lwowa* oraz *do Szczepieszyna*.

Znacząco zmieniło się otoczenie twierdzy, zwłaszcza sfera hydrograficzna. Dotychczasowe zbiorniki wodne stanowiące naturalną osłonę Zamościa zaczęły na skutek zaniedbania stopniowo wysychać i zarastać. *Mała Zalewa* funkcjonująca po zachodniej stronie miasta, między kurtyną III-IV a Podgroblem, tworzyła podmokłą łąkę, która włączono w obręb zewnętrznego pasa obronnego twierdzy. Oblewający twierdzę od południa *Wielka Zalewa* częściowo wyschła odsłaniając wyspę, na której posadowiono rawelin. Ten niegdyś obszerny zbiornik wodny przekształcił się w ciek o zmiennej szerokości koryta, zasilający od strony południowej w dwóch miejscach zmodernizowany system fosy fortecznej oraz podwójny kanał biegnący wzdłuż grobli szczepieszkiej i uchodzący do pobliskiej rzeki, Topornicy¹⁵.

¹⁴ Obecnie zachowały się relikty ul. Łanowej występujące w kilku odcinkach. Są to: ulica bez nazwy stanowiąca dojazd do Starostwa Powiatowego, ograniczająca od strony północnej cmentarz rzymskokatolicki; stanowiąca jej przedłużenie w kierunku wschodnim droga gruntowa przechodząca przez teren os. Zakola; boczna ul. Legionów polna droga prowadząca do Szopinka równoległe do linii kolejowej.

¹⁵ W późniejszym etapie modernizacji twierdzy zamojskiej poprowadzono tędy koryto Łabuńki, które przejęło odcinek dotychczasowego koryta „starej” Topornicy.

Woda z nieuregulowanej jeszcze wówczas Topornicy zasilala fosę od strony północno-zachodniej, w pobliżu bastionu IV¹⁶. Z planu wynika, że koryto rzeki kolidowało z realizowanym systemem umocnień stokowych otaczających twierdzę. Zapewne z tego powodu w niedługim czasie przeprowadzono regulację Topornicy przesuując jej koryto w kierunku zachodnim.

Zmodernizowany system fosy otaczał twierdzę Zamość w sposób niejednolity. Najwyższe koryta przebiegały wzdłuż kurtyn między bastionami II-III, IV-V, V-VI i VI-VII. Najbardziej skomplikowany układ i najszersze koryto posiadała fosa biegnąca po zachodniej stronie twierdzy, gdzie wykorzystano istniejące, dogodne warunki hydrologiczne obszaru *Małej Zalewy*. Wzdłuż kurtyny VII-I fosa otrzymała zmienną szerokość koryta. Odchodził od niej suchy kanał¹⁷ pozwalający w razie potrzeby napełnić się wodą z fosy, która dodatkowo ochraniała znajdujące się tam redany i słoniczoła. W odmienny sposób rozwiązano osłonę kurtyny I-II, gdzie zastosowano podłużny i wąski zbiornik wodny pozbawiony jakiegokolwiek zasilania.

Warto pokrótce opisać warunki hydrograficzne panujące wokół twierdzy w XIX w. Koncentrując uwagę na przebiegu koryta Topornicy dostrzec można na planie teren obfitujący w dopływy niewielkich cieków, wskazujący na istnienie w tym miejscu obszaru źródłiskowego. Wspominał o nim Mikołaj Potocki podając, że *obfite źródło czystej i zdrowej wody, dobywają się same z kamienia, szczególnie w stronie północnej twierdzy, tak że gdyby je nie zabijano, zalewałyby fosy i wsparłyby rzekę, coraz bardziej się zmniejszającą*¹⁸. Obszar źródłiskowy znajdował się w okolicach dzisiejszych kortów tenisowych przy ulicy Studziennej (nazwanej tak zapewne nieprzypadkowo) i ul. Sadowej na wysokości mostu nad Łabuńką¹⁹. Obfitość wody umożliwiła także realizację kanału zasilającego system fosy twierdzy zamojskiej.

Działalność autora planu, podpułkownika Leonarda Jodko, nie ograniczała się jedynie do prac przy fortyfikacjach, lecz miała także swój epizod hydrograficzny. Będący inżynierem wojskowym Jodko pełnił w latach 1809-1813 funkcję poddyrektora w twierdzy Zamość. W okresie 1817-1830 wykonywał różne prace przy fortyfikacjach. Musiał wszakże posiadać praktyczną wiedzę na temat warunków hydrograficznych i właściwości wód, gdyż postanowił zagospodarować istniejące po północno-zachodniej stronie twierdzy lecznicze

¹⁶ W miejscu tym zrealizowano ok. 1825 r. służę całkowicie przebudowaną w XX w., zasilającą obecnie staw w Parku Miejskim. Zob.: A. Kędziora, *Dawna architektura i budownictwo Zamościa*, Zamość 1990, s. 47.

¹⁷ W czasie wykonywania planu kanał ten mógł także znajdować się w trakcie realizacji.

¹⁸ Opracowanie rękopisu M. Potockiego „Zamość i jego instytucje pod względem oświaty, religii i dziejów krajowych”, oprac. B. Sroczyńska na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Zamościu, Zamość 1980, s. 421, mps w zasobie WUOZ w Lublinie Delegatura w Zamościu.

¹⁹ W latach 30-tych XVII w. na terenie tym funkcjonował kościół p.w. św. Katarzyny z cmentarzem. Z pobliskiego źródła zasilano w wodę miasto w obrębie murów uruchomionymi wówczas wodociągami i kanałami. Zob.: Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść Zamościa, oprac. B. Sroczyńska, J. Szponar na zlecenie Wydziału Gospodarki Terenowej Urzędu Miejskiego w Zamościu, Zamość 1984, s. 53, mps w zasobie WUOZ w Lublinie Delegatura w Zamościu.

źródła mineralne²⁰. W tym celu wykupił nieurządzone tereny zielone w obrębie niewielkiego przedmieścia Sadowisko, gdzie wybudował w 1817 r., a więc rok wcześniej przed sporządzeniem niniejszego planu, komfortowe łaźienki, w których wykorzystywał lecznicze właściwości miejscowej wody źródlanej. Zakład świadczył także usługi na rzecz garnizonu. Na skutek dalszych prac modernizacyjnych przedpola twierdzy płk Jodko został zmuszony odsprzedać zakład rządowi w 1834 r., co w rezultacie oznaczało likwidację łaźni²¹.

Kolejną ciekawostką a zarazem istotnym uzupełnieniem części kartograficznej opracowania jest legenda opracowania zatytułowana *Rapport Stanu terazniejszego Twierdzy Zamościa*. Brakuje w niej wyjaśnienia zastosowanych wydzieleni barwnych i sygnatur. Zawiera natomiast bardzo cenny opis miasta sporządzony w czasie sporządzania planu oraz objaśnienie symboli literowych. Opis ten stanowi wartościowy materiał źródłowy. Warto poniżej przytoczyć jego pełną treść w oryginalnym zapisie.

Rapport

Stanu terazniejszego Twierdzy Zamościa

Twierdza Zamość w połowie swojej rozciągłości, położona jest nad Stawem Wielkim ukształconym, przez napływ 2^{ch} rzeczek Labunki i Topornicy, prócz tego położenie Łąk niskich z tej strony, czyni zalanie onych łatwe. – Składa się ona z 7. Frontów nierównej długości utwierdzonych w Bastiony, podług dawnych Systematów w Orelliony²², Flanki niskie i cofnięte, rodzaj ten utwierdzenia, czyniąc Bastiony mało obronnemi do dzielnego Artylleryi ognia, starano się temu zaradzić²³ w Bastionie²⁴ 5. i 6. przez przedłużenie Flanków i Obróceniu Orellionów²⁵ na Kazamaty w Flankach prostych zawarte. – Twierdza Zamość od początku założenia swojego, składała się tylko z Korpusu Placu w R^u²⁶ jednak 1811 i 1812. porobiono dzieła zewnętrzne z ziemi obwiedzione drogą krytą, a Stoki dotąd nie ukończone, tylko Skarpa Korpusu Placu jest z muru wysokiego od 25. do 30. Stóp wyższy Bastion 3. i 4. które niemają jak Stóp 15. – Bastion 4. mając od początku założenia swego za małą grubość muru, do parcia Ziemi nie zastosowaną, niemniej fundamenta oparte na gruncie błotnistym, nad którego utwierdzeniem, mało użyto przezorności, wyrócił się w Rów główny i ukształcił wyłam w długości 30. Sążni. W Roku terazniejszym to jest dnia 15. Czerwca zaczęto rozbierać tenże Bastion, i

²⁰ Za czasów miasta prywatnego ordynaci próbowali bezskutecznie zrealizować podobną koncepcję.

²¹ Łazienki składały się z obszernego, drewnianego budynku ogrzewanego piecami kaflowymi, z sześcioma, później dziewięcioma wannami, do których wodę tłoczyły pompy. Założenie łaźienek obejmowało także szynk z bilardem i kręgielnią oraz ogród angielski z sadzawką rybną. Zob. szerzej: A. Kędziora, *Łazienki Jodki*. W: Idem, *Encyklopedia miasta Zamościa*, Chełm 2000, s. 211.

²² Na kopii planu J. Betnarski błędnie zapisał *Breliony*, zapewne z powodu nieznamomości terminologii fortecznej.

²³ J. Betnarski zapisał omyłkowo (...) *staram się temu zaradzić* (...).

²⁴ Zapis oryginalny *Bastion*, jak i następne powtarzające się.

²⁵ Zob. przyp. 17.

²⁶ tj. (...) w Roku (...).

mórować nowy, zakładając Fundamenta na Palach Dębowych, długości prawie Sąż: 4. i na kracie – iest do dziś dnia 81. Sążni Kubicznych²⁷ muru z fundamentów aż do Cokułu wyprowadzonych, na Flancę prawey, części Flanki lewey i większey połowy Fassy prawey, iak na oddzielnym Planie № 2. iest okazano. –

Zalewa w dostateczne wody obfita przy wybudowaniu Sluzów murowanych, znacznie rozciągnioną bydź może, niemniej przy wysypaniu dzieła na Grobli Szczepreskiej zdolną obrónić Zalewy z odjeciem wszelkiego sposobu Nieprzyiacielowi zniszczenia takowey – prócz tego Twierdza Zamość obdarzona iest korzyścią posiadania wewnątrz znaczney liczby Domów obszernych i silnie murowanych, które za zrobieniem stosownych odmian, na wszelkie potrzeby służby Woyska i obleżonego Garnizonu obróconemi bydź mogą, a te są następujące:

- Litera a. Koszary dla piechoty na 1.200 Żołnierzy²⁸. –
b. Koszary dla Artylleryi Rosyiskiey Garnizonowey na 120. Żołnierzy. – 4^{ch} Officyerów²⁹. –
c. Ratusz orzy którym iest Odwach główny. –
d. Koszary Artylleryi Polskiey garnizonowey na 120. Żołnierzy i 4. Officyerów³⁰. –
e. Kamienica Ordynata Zamoyskiego. Zdezelowana na rzecz Fortyfikacyi ustąpiona³¹
f. Pawilon dla 8^{miu} Officyerów od Inżynieryi³². –
g. Klasztor XX Franciszkanów bez Dachy zupełnie zdezelowany³³. –
h. Kościół XX Franciszkanów w złym stanie, służył dawniey na Magazyn Owsa. –
i. Kościół Ormiański zupełnie zdezelowany służył przedtym za Magazyn Siana³⁴. –
k. Klasztor z Kościołem Reformatów, bez Dachy zupełnie zdezelowany, służył przedtym za Magazyn Żywności³⁵

²⁷ Dawne określenie miary sześcienniej, tj. metrów sześciennych.

²⁸ Gmach Akademii Zamojskiej.

²⁹ Kamienica koszarowa z pocz. XIX w. powstała z przebudowy starszych kamienic ormiańskich (XVII w.), ul. Grodzka 2 – obecnie m. in. siedziba II Oddziału Banku Pekao S.A.

³⁰ Gmach szpitala kolegiackiego, ul. T. Kościuszki 9 – obecnie poczta główna.

³¹ Kamienica przy Rynku Wielkim 5A. Od XVIII w. była w posiadaniu Zamoyskich, dlatego określano ją także *Domem Pańskim*. Odstąpiona wojsku na koszary, co doprowadziło do jej ruiny i szybkiej rozbiórki w 1832 r. Obecnie istniejąca kamienica powstała w latach 1955-1957 wg proj. C. Gawdzika. Pod koniec 2006 r. dzięki staraniom Pani Bogumiły Sawy otrzymała zrekonstruowaną attykę wg oryginalnej dokumentacji pierwotnego obiektu przechowywanej w AP w Radomiu. Zob. szerzej: K. Dumala, *O architekturze Zamościa przed dziewiętnastowieczną przebudową*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XVI: 1971, z. 1, s. 3-22 (s. 9-10).

³² Gmach dawnego seminarium duchownego, ul. Akademicka 4 – obecnie rektorat Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji w Zamościu.

³³ Budynek klasztorny stał na miejscu dzisiejszego pl. Wolności.

³⁴ Kościół ormiański znajdował się w miejscu dzisiejszego hotelu „Renesans” (ul. Grecka 6).

- l. *Klasztor z Kościołem dawniej Panien Miłosiernych*³⁶, w którym teraz Szpital Wojskowy Garnizonowy z Apteką na 120. Chorych i 3. Chirur. ora[z] 2. pieczarnie na 2000. racyi chleba
- m. *Pałac Zamoyskiego zupełnie zdezolowany, narzecz fortyfikacyi ustąpiony z którego mogą być Koszary na 1.200. Ludzi.* –
- n. *Dwa pawilony dla Officyer: wyższych garnizon składających służyć mogą, lecz teraz zupełnie zdezelowane są*³⁷. –
- o. *Trzy Officyny w Pałacu, zupełnie zdezolowane, po wyreparowaniu służyć mogą na Kwatery dla Officyerów Garnizon składających*³⁸. –
- p. *Stajnie projektowane do zrzczenia*³⁹. –
- q. *Arsenał na którym brakuie Dachy.* –
- t. *Ordynans-haus wraz z dwóma Kuchniami*⁴⁰. –
- r. *Dawne Kuchnie zupełnie zdezolowane, dla bliskości swoiey od Arsenалу mają być zrzucone*⁴¹. –
- s. *Laboratorium dawniejsze*⁴², teraz prawie w połowie opadłe i całkiem zdezolowane. –
*do tego są 4 Kordegardy*⁴³ i *Odwach*⁴⁴. –

³⁵ Klasztor Reformatorów przylegał od zachodu do kościoła. Był to niewielki obiekt w formie czworoboku z dziedzińcem pośrodku.

³⁶ Kościół p.w. św. Anny z klasztorem sióstr Klarysek przy ul. T. Kościuszki 5.

³⁷ Brakuje oznaczenia wspomnianych budynków na planie.

³⁸ Oznaczono północną oficynę pałacu oraz oddalony od niej w kierunku północnym równoległy, nieistniejący obecnie podłużny budynek (na osi ob. ul. Królowej Jadwigi). Można przypuszczać, że chodzi o obiekt mogący mieć związek z pierwotnym gmachem arsenału (wskazują na to wcześniejsze plany Zamościa). Z powodu zamurowania Bramy Janowickiej, zbrojownia została przerzucona pod koniec lat 20. lub w pocz. lat 30. XVII w. w rejon Bramy Szczepreskiej, gdzie stoi do chwili obecnej. Gmach pierwotnego arsenału funkcjonował do drugiej dekady XIX w. Zob. m. in.: K. Dumala, op. cit., s. 13-16; J. Kowalczyk, *Bramy Zamościa z czasów hetmańskich*, „Konservatorska Teka Zamojska” 1983, s. 44-63 (s. 51).

³⁹ Trzy budynki leżące po południowej stronie pałacu: przylegająca do południowej oficyny wozownia z masztalernią oraz stojąca oddzielnie, równoległe do arsenału, stajnia. Do czasów obecnych zachowały się tylko wozownia z masztalernią (ul. Szczepreska 2 – d. „Gracja”). Zob. szerzej: B. Sawa, *Życie codzienne w osiemnastowiecznym Zamościu*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2008, nr 3 (96), s. 38-42.

⁴⁰ Budynek przy obecnej ul. Akademickiej 6. Był to gmach dawnej scholasterii powstałej z przebudowanego w XVII w. pierwotnego gmachu Akademii Zamojskiej, tzw. *Hippeum*. Po kasacji uczelni obiekt został przejęty przez wojsko. W 1837 r. przebudowany i rozbudowany, od 1866 r. mieścił urząd powiatowy (starostwo). Zob. szerzej: B. Sawa, *Budowle akademickie w Zamościu w czasach Jana Zamoyskiego*. [w:] *Akademia Zamojska w dziejach i życiu miasta*, red. R. Szczygieł, A. Urbański, Zamość 1996, s. 29-38 (s. 31, 33, 36); Eadem, *Akademia Zamojska 1594-1994*, Zamość 1998, s. 48-49.

⁴¹ Budynek znajdował się na południe od dzisiejszego arsenału i zgodnie z założeniem został wkrótce zburzony.

⁴² Jak wskazuje nazwa obiektu, należał on do obiektów fortecznych. Wyrabiano tam proch i materiały wybuchowe. W późniejszym okresie służył jako cukiernia. Na opisywanym planie płka Jodko sygnaturą literową oznaczono tylko miejsce, w którym obiekt się znajdował. Budynek musiał już wówczas nie istnieć. Zob. szerzej na temat *Laboratorium*: K. Dumala, op. cit., s. 13-16

⁴³ Inna nazwa wartowni.

W Ratuszu w Srodku Rynku Odwach główny na 40. Areszt:

W Bramie Lubelskiej na 18^{tu}.

W Bramie Lwowskiej – D^o i 1. Oficyna. –

W Bramie Szczebrzeskiej D^o i na górze tej Bramy znajduje się Główne więzienie. –

MB: Jest także po Flankach z Orellionów 3. Kazamat wielkich – każda 10,000. ffun: prochu zamykać w sobie może, a te są w Bastyonie 5. w obu Flankach i we Flance lewej Bastyonu 6. – W Bastyonie zaś 3. i 7. są małe Kazamaty na Składy prochowe.

Zamość dnia 13 Sierpnia 1817 R^u

PodPułkownik Jarem⁴⁵ Jodko (-)

Plan części Zamostkich pokrepostnych ziem (2 odrisy)

Plan został sporządzony przez mierniczego T. Sochackiego w 1888 r. i przedstawia strukturę własnościową gruntów rozlokowanych wokół dawnej twierdzy. Jego oryginał znajduje się w Archiwum Państwowym w Lublinie w zespole Archiwum Ordynacji Zamojskiej, w zbiorze materiałów kartograficznych, oznaczony sygn. 98⁴⁶. Plan sporządzono w formie wielobarwnego rękopisu na kartonie o wymiarach 62,6×63,5 cm, w skali 1:5000 przedstawionej za pomocą podziałki liczbowej i transwersalnej mianowanej wyrażonej w prętach miary nowopolskiej⁴⁷. Opracowanie posiada siatkę matematyczną, rejestr pomiarowy gruntów przedstawiony w formie tabelarycznej oraz oznaczony za pomocą strzałki kierunku północny.

W zasobie zamojskiego Archiwum Państwowego, w zespole akt Sądu Okręgowego w Zamościu z lat 1918-1950, zostały odnalezione dwa odrisy planu autorstwa mierniczego Sochackiego. Pomimo zachowania wierności oryginału oba opracowania posiadają szereg cech odróżniających je od siebie w sposób znaczący. Podstawowymi różnicami są zakres treści, zasięg każdego z opracowań oraz tytuł, którego rozwinięcie wskazuje na odmienne przeznaczenie każdego z planów.

Kopia z 1926 r.

Arkusze znalazł się w jednostce aktowej Sądu Okręgowego w Zamościu z 1924 r.⁴⁸ dotyczącej sprawy z powództwa cywilnego Skarbu Państwa przeciwko Tomaszowi Janowi i Stefanowi Czernickim o własność nieruchomości w Zamościu oznaczonej numerem 278. Opracowanie kartograficzne w formie

⁴⁴ Murowany budynek parterowy z poł. XVIII w., dostawiony do fasady ratusza. Przylegały do niego barokowe schody oraz nad nim prowadziło wejście główne na I kondygnację ratusza. Obiekt zburzono w l. 60-tych XX w.

⁴⁵ A. Pawłowska odczytała [*Jacyna*] Jodko, *ppłk.* Zob.: Eadem, op. cit., s. 267.

⁴⁶ A. Pawłowska-Wielgus, op. cit., s. 45, poz. 98; A. Pawłowska, op. cit., s. 275, poz. 70.

⁴⁷ 50 prętów = 43 mm na podziałce liniowej.

⁴⁸ Sąd Okręgowy w Zamościu 1918-1950, spis zdawczo-odbiorczy, akta sprawy C 278/24, k. 228. (plan ze względu na zagrożenie dalszą destrukcją wyłączony do osobnego przechowywania w wielkoformatowej tece). Zob. s. 34.

rękopisu wielobarwnego sporządził dnia 26 lipca 1926 r. na kalce o wymiarach 55,5×62,3 cm inżynier Edward Kranz, pełniący wówczas w Zamościu stanowisko architekta powiatowego. Na arkuszu skopiowano elementy oryginalnego planu: podziałkę transversalną miary nowopolskiej wyrażoną w prętach z zapisem liczbowym pomniejszenia w stosunku 1:5000, tabelaryczny rejestr pomiarowy gruntów, siatkę matematyczną, strzałkę wskazującą kierunek północny oraz tytuł opracowania. W górnym lewym rogu dodano legendę objaśniającą zastosowane barwy i znaki liniowe, za pomocą których przedstawiono: ogrody, pola, łąki, pastwiska, wody (rzeki) oraz drogi.

Przeznaczenie planu uzasadnia opis umieszczony pod jego tytułem⁴⁹ - *Plan części Zamojskich pokrepostnych zemel*, w tłumaczeniu: Plan części zamojskich ziem pofortecznych. Chodziło o tereny położone wokół twierdzy zajmowane dawniej przez zewnętrzne urządzenia obronne. Do działek tych rościło sobie prawo wojsko, niektóre grunty przekazując we władanie cerkwi prawosławnej, o czym można się dowiedzieć z opisu pod tytułem opracowania. Wspomniane nieruchomości zostały:

*uprzejmie podarowane dla władz Duchownych
Cerkwi Spaskiej i prawosławnego Bractwa
Świętego Mikołaja w mieście Zamościu Guberni Lubelskiej
Zamojskiego powiatu.*

Poniżej umieszczono istotną informację:

*Plan ten skopiowano z planu wykonanego w 1888 roku z rozkazu
Zarządu Skarbu Państwa dnia 9-go kwietnia 1888 roku, za
№ 2555 Topografem [Państwowym] Urzędowym II klasy Sochackim, Kopię
następującą zestawiono w 1908 roku, Mierniczy Powiatowy Stanisław
Krzyczkowski⁵⁰.*

Treść planu przedstawia strukturę własnościową gruntów leżących wokół dawnej twierdzy, bez ukazywania zabudowy. W obrębie Starego Miasta oznaczono za pomocą sygnatur obrazkowych lokalizację ważnych obiektów publicznych: *magistratu* (ratusz), *kościół* (kolegiata), *cerkwi* p.w. św. Mikołaja oraz *byłego kościoła* (kościół franciszkański). Poza podziałem własnościowym gruntów umieszczono także elementy hydrograficzne z podpisanymi odcinkami rzek Łabuńki i Topornicy oraz sieć drogową przebiegającą przez kartowany obszar. Warto zwrócić uwagę na relikw starym traktu lwowskiego⁵¹ przedstawionego w formie wąskiej drogi polnej lub ścieżki, wybiegającej z twierdzy i odchodzącej tuż za linią murów od nowego traktu – obecnej ul. Partyzantów.

⁴⁹ Składam podziękowania Panu Waleremu Semeniukowi z Zamojskiego Domu Kultury za okazaną pomoc w tłumaczeniu napisów na planie.

⁵⁰ Obok znalazł się podpis S. Krzyczkowskiego potwierdzający niniejszy egzemplarz oraz odrys jego pieczęci służbowej. Okrągła pieczęć z napisem wewnątrz: *Powiatowy Mierniczy Zamojskiego Obwodu Stanisław Krzyczkowski*. Po okręgu napisano: *Sporządzono przy Lubelskiej Guberni*.

⁵¹ Relikt starego traktu lwowskiego przebiegał ukośnie w kierunku południowo-wschodnim przez teren dzisiejszego parkingu przy ul. Partyzantów, gdzie znajdował się podmiejski Rynek Świętokrzyski, zlikwidowany wraz z Przedmieściem Lwowskim podczas modernizacji Twierdzy w latach 20. XIX w.

Na planie wyróżniono trzy zasadnicze rodzaje gruntów: należące do wojska, będące pod zarządem miasta oraz darowane duchowieństwu prawosławnemu.

Tereny wojskowe opisane zostały jako *Grunty Wojennego Inżener. Wiedomstwa* [*Grunty Wojennego Inżynieryjnego Resortu*]. Obejmowały one tereny stanowiące otoczenie dawnej twierdzy. Były to:

- teren rozciągający się na północny-wschód od twierdzy po ulicę Obwodową. Jest to dzisiejsza wschodnia część osiedla Planty wraz z zabudową usługowo-administracyjną leżącą przy skrzyżowaniu ul. Peowiaków z ul. Partyzantów⁵²;
- tereny leżące na zachód oraz południe od twierdzy. Aktualnie jest to obszar osiedla Podgroble oraz terenów kolei ze stacją, otoczenia Rotundy wraz z ogrodami działkowymi i zalewem, czyli tereny leżące między ul. Szczebrzeską a gruntowym odcinkiem ul. Altanowej;
- wąski teren dawnej fosy przebiegającej wzdłuż kurtyny II-I, obok bastionu I, skąd następnie wzdłuż kurtyny I-VII do ul. Lwowskiej (ob. Partyzantów);
- pośrednio związana z wojskiem działka położona na północny zachód od linii dawnych murów obronnych, która została (...) *podarowana Jaśnie Wielmożnemu Inżynierowi Pułkownikowi Nolte*. Obejmowała ona tereny leżące po obu stronach dzisiejszej ul. Sadowej, to jest: bazę PKS, osiedle Wspólnota, osiedle domów jednorodzinnych (ulice Studzienna i E. Plater) oraz zieleni urządzonej graniczącej od strony północnej z Parkiem Miejskim.

Ogromny problem stanowiły nieuporządkowane sprawy własnościowe oraz zajmowane przez wojsko znaczne połacie terenów wokół twierdzy. Od czasu zniesienia fortecy w 1866 r. grunty miejskie tworzyły charakterystyczną mozaikę rozbijając ciągłość struktury przestrzennej Zamościa. Powyższa sytuacja daje się zauważyć na analizowanym planie. Warto w tym celu przeanalizować barwne rozróżnienie granicy objętego opracowaniem obszaru miasta. Od strony wschodniej działki graniczyły na przemian z gruntami wsi *Janowice*⁵³ oraz gruntami *Nowego Miasta Zamościa*. Ciekawostką jest, że do *Nowego Miasta Zamościa* zaliczono również tereny leżące po północnej stronie grobli szczebrzeskiej, stanowiące fragment funkcjonującego obecnie w tym miejscu ogrodu zoologicznego⁵⁴. W obrębie największego kompleksu ogródków działkowych przy ul. Lipskiej na Zamczysku znajdowały się tereny *folwarku Janowice Małe*.

⁵² Gmach byłego Urzędu Wojewódzkiego, SDH wraz z pobliskimi budynkami.

⁵³ Chodzi o enklawy Janowic Małych, które włączono do miasta w XX w. Na planie do wsi Janowice zaliczały się tereny: dzisiejszej południowej strony ul. Partyzantów (od skrzyżowania z ul. G. Orlicz-Dreszera w kierunku Nowego Miasta), osiedla Wiśniowa pomiędzy ulicami Żdanowską, H. Sienkiewicza, Promienną i B. Głowackiego (z przedłużeniem w kierunku ul. Zdanowskiej zamykającym opisany kwartał) oraz leżące po wschodniej stronie ul. Lipskiej (magazyny i zakłady pomiędzy „Autonaprawą” a Zajazdem „Orzeł”).

⁵⁴ Zachodnia część ZOO (ogród botaniczny, nowsze wybiegi) także zaliczana była wówczas do Nowego Miasta Zamościa, podobnie jak klin pomiędzy dzisiejszymi ulicami: Szczebrzeską i Dzieci Zamojszczyzny (z marketem „Castorama” i osiedlem przy ul. S. Milera).

W okolicy dawnej twierdzy podpisano również grunty oddane przez wojsko miastu *w posiadanie warunkowe*. Należały do nich następujące enklawy:

- wąski teren fosy wokół bastionu I ciągnący się po trakt lwowski na północy, opierający się na korycie Łabuńki od strony południowej i obejmujący głównie nieużytki i łąki. W odniesieniu do dzisiejszej sytuacji są to tereny Małpiego Gaju oraz parkingu Orkiestry Symfonicznej im. K. Namysłowskiego ul. Partyzantów (Brama Lwowska Nowa);
- wąski pas ziemi leżący wzdłuż Łabuńki, graniczący od strony południowo-wschodniej z groblą zdanowską. Obecnie są to tereny sportowo-rekreacyjne nad Łabuńką przy Bulwarach Miast Partnerskich – Bulwarze Schwäbisch Hall;
- kompleks gruntów leżących na północ od dawnej twierdzy, po obu stronach Wyjazdu Lubelskiego oraz przy ul. Obwodowej. Dziś teren ten zajmuje parking przy Parku Miejskim oraz zieleń urządzona wraz z osiedlem Planty;
- działka leżąca na rogu Wyjazdu Lubelskiego i zachodniej drogi obwodowej dawnej twierdzy. Pod koniec lat 20. XX w. miasto wybudowało tu dom czynszowy;
- teren zwany „Zamczyskiem” obejmujący dawną redutę ziemną oddaloną ok. 1,5 km na południe od twierdzy, stanowiącą relikw podmiejskiej rezydencji Tomasza Zamoyskiego zwanej Krasnymbrzegiem. Obecnie teren zabudowy mieszkalnej osiedla Zamczysko.

Niemal cały obszar dawnej twierdzy w obrębie murów należał do miasta Zamościa. Wyjątek stanowiła działka leżąca naprzeciw gmachu Akademii Zamojskiej, którą przekazano progimnazjum.

Na arkuszu wyróżnia się teren leżący na wschód od Starego Miasta, między Łabuńką a traktem lwowskim, następnie ciągnący się dalej w kierunku północnym, po wschodniej stronie ulicy Obwodowej. Grunty te, podobnie jak obszar dawnej twierdzy, były w *bezwzględny posiadaniu miasta Zamościa*. Najprawdopodobniej nie występowała tam jeszcze zabudowa. Biegła tamtędy droga polna oraz wąski kanał wpadający do Łabuńki. W dzisiejszej topografii miasta były by to tereny leżące pomiędzy Małpim Gajem a ulicą Radziecką, z wąskim klinem wzdłuż Łabuńki⁵⁵, posiadające w przeważającej części zabudowę mieszkaniową⁵⁶ wraz z występującymi tam terenami usługowymi⁵⁷ oraz kolei⁵⁸.

Istotnym przedmiotem niniejszego opracowania kartograficznego były działki przekazane duchowieństwu prawosławnemu. Nieruchomości te znajdo-

⁵⁵ Wąski pas zieleni między ul. Promienną, H. Sienkiewicza, Łabuńką a terenami sportowymi przy Bulwarze Schwäbisch Hall.

⁵⁶ Obejmowały budynki leżące także przy ulicach: F. Chopina, M. Haukego, J. Kasprowicza, J. Koźmiana, J. Krysińskiego, Podwale, Spokojnej oraz zachodnim odcinku Obrońców Pokoju.

⁵⁷ Gimnazjum nr 1 (Partyzantów 14), Szkoła Podstawowa nr 7 wraz z Zespołem Kolegiów Nauczycielskich (Sienkiewicza 5), PGE Zamojską Korporację Energetyczną (Koźmiana 1), Collegium Novum WSZiA w Zamościu (ul. Sienkiewicza 22A), piekarnię PSS „Społem” nr 1 (Sienkiewicza 29).

⁵⁸ Teren dawnej stacji wyładowniczej „Nowa Osada” między ul. G. Orlicz-Dreszera a Peowiaków.

wały się w otoczeniu dawnej twierdzy. W prawym górnym rogu arkusza umieszczono rejestr pomiarowy poszczególnych działek wraz z ich opisaniem oraz sygnaturą literową umożliwiającą lokalizację na planie⁵⁹. Oznaczono następujące trzy grupy działek należące do poszczególnych organizacji duchowieństwa prawosławnego:

- działki dla cerkwi Spaskiej (na planie działki *S*);
- działki dla cerkwi p.w. św. Mikołaja (*N*);
- działki przekazane dla bractwa cerkiewnego św. Mikołaja (*B*).

Cerkiew Spaska p.w. Przemienienia Pańskiego została założona w 1833 r. w pomieszczeniach na piętrze południowego pawilonu dawnego pałacu Zamoyskich. Funkcjonowała jako cerkiew miejska i garnizonowa do momentu opuszczenia miasta przez Rosjan w czasie I wojny światowej⁶⁰. W 1888 r. świątynia była w posiadaniu trzech działek otaczających dawną twierdzę o łącznej powierzchni 64 morgów i 244 prętów kw. Były to następujące nieruchomości:

- wąska działka o przebiegu południkowym, ciągnąca się od rzeki Łabuńki w kierunku Zamczyska; obejmowała głównie łąki oraz niewielki kompleks pól nad Łabuńką. Przez działkę przebiegał kanał wpadający do Topornicy. W obecnej topografii miasta jest to teren ogródków działkowych oraz zachodni kraniec osiedla Promyk⁶¹;
- podłużna działka o przebiegu południkowym położona po zachodniej stronie dawnej twierdzy, za Podgroblem, ciągnąca się od grobli szczebrzeskiej w kierunku północnym, wzdłuż lewego brzegu Łabuńki, po kolano rzeki w okolicy dzisiejszej ulicy Ciepłej. Obszar obejmował kilka kompleksów pól uprawnych poroździelanych łąkami i ciekami wodnymi. Obecnie są to tereny należące do ogrodu zoologicznego, ośrodka kempingowego oraz lasu komunalnego leżącego między ul. Kruczą i Dzieci Zamojszczyzny oraz nad Łabuńką. Do lat 50-60. XX w. funkcjonowała dla tych terenów nazwa *Popówka*⁶².
- mała działka w pobliżu bastionu II, na zapleczu „Generałówki”, składająca się z ogrodu położonego wewnątrz twierdzy oraz znajdującej się za wałem łączki⁶³ nad ciekim zwanym *Ucieczką*.

⁵⁹ W rejestrze nie umieszczono jednostek miary powierzchniowej. Można z pewnością stwierdzić, że wielkości liczbowe określające poszczególne użytki wyrażono w jednostkach miary nowopolskiej – morgach i prętach kwadratowych. W ostatniej kolumnie z prawej strony tabeli wartości sumaryczne wyrażono według miary rosyjskiej czyli w sążniach kwadratowych.

⁶⁰ Zob. A. Kędziora, *Cerkiew p.w. Przemienienia Pańskiego*. [w:] Idem, *Encyklopedia miasta...*, s. 58.

⁶¹ Okolice przedszkola oraz zabudowa między ul. H. Sienkiewicza, Grunwaldzką, kpt. Leszczowa i A. Asnyka.

⁶² Zob. niżej opis *Planu sytuacyjnego miasta Zamościa*.

⁶³ Niniejsza działka była przedmiotem późniejszej sprawy procesowej z 1924 r. z powództwa cywilnego pomiędzy Skarbem Państwa a Tomaszem i Stefanem braćmi Czernickimi o własność nieruchomości. Z tego właśnie powodu niniejszy plan znalazł się w jednostce aktowej dotyczącej wspomnianej sprawy. Zob. szerzej w tym tomie: A. Kędziora, *21 zeznań w sprawie jednego ogrodu*, s. 111-124.

Do cerkwi p.w. św. Mikołaja należały dwie działki o łącznej powierzchni 62 morgów i 183,5 prętów kw. Obie nieruchomości znajdowały się po południowej stronie miasta:

- większa teren o przebiegu południkowym, ciągnąca się od rzeki Łabuńki w kierunku Zamczyska, granicząc od wschodu z działką cerkwi Spaskiej. W przeważającej części znajdowały się tam pastwiska oraz niewielki kompleks pól uprawnych. Przez działkę biegły dwa kanały. Obecnie tereny te zajmują pracownicze ogrody działkowe oraz Powiatowy Inspektorat Weterynarii;
- niewielka enklawa w kształcie prostokąta, leżąca tuż za murami dawnej twierdzy, po południowej stronie traktu lwowskiego. Obejmowała trzy działki, z których największa będąca łąką stanowiąca nieomal połowę całego terenu, tworzyła klin pomiędzy nowym traktem lwowskim a funkcjonującym w formie polnej drogi jego pierwotnym odcinkiem; pozostałe grunty stanowiły pola i nieużytki. Obecnie jest to teren zabudowy i parkingów przed Bramą Lwowską Nową⁶⁴.

Bractwo cerkiewne św. Mikołaja było w posiadaniu terenu o znacznej powierzchni 32 morgów i 143 prętów. Znajdował się on w południowej części miasta. Od północy ograniczała go rzeka Łabuńka, od wschodu rzeka Topornica wraz z groblą żdanowską, od południa teren dawnego Zamczyska, zaś od zachodu – działka należąca do cerkwi Spaskiej. Na nieruchomość składały się w przeważającej części łąki oraz pola uprawne i kanały a także odnotowane w rejestrze pomiarowym *Rzekę Topornicę i 1/2 drogi do Żdanowa*⁶⁵.

Kopia z 1931 r.

Opracowanie kartograficzne z 1931 r. stanowi pochodną opisaną powyżej kopii oryginalnego planu autorstwa mierniczego Sochackiego. Posiada również ten sam tytuł z tą jednak różnicą, że przedstawia odrębne typy własnościowe gruntów zajmujących większą przestrzeń miasta. Odmienne przeznaczenie tematyczne opracowania sprawiło, że nadano mu większy format posiadający wymiary 57,8×83,8 cm. W tej samej skali 1:5000 przedstawiono zatem większy obszar miasta, na którym występowały analizowane nieruchomości.

Będący w zasobie Archiwum Państwowego w Zamościu odrys został sporządzony i potwierdzony dnia 14 marca 1931 r. przez architekta miejskiego, Jakuba Margulesa⁶⁶. Oznacza to, że mierniczy Sochacki, oprócz opisanego wyżej planu gruntów przekazanych duchowieństwu prawosławnemu, sporzą-

⁶⁴ Duży parking przy ul. Partyzantów, postój taksówek, zabudowania dawnej straży pożarnej wraz z tzw. „stodołą”.

⁶⁵ Zajmowały odpowiednio 1 morgę 271 prętów kw. (z kanałami) oraz 1 morgę 63 pręty kw.

⁶⁶ APZ, Zbiór kartograficzny, spis zdawczo-odbiorczy planów przekazanych przez Sąd Rejonowy w Zamościu nr 15 z 2006, poz. 19, na odwrocie nr sprawy c 539/30 (plan na kalce wielokrotnie złożony, ze względu na dalszą destrukcję wyłączony do osobnego przechowywania w wielkoformatowej tece). Zob. s. 35.

dził w tym samym czasie, na tym samym podkładzie kartograficznym, drugi plan dotyczący przekazania pod zarząd miasta zupełnie innych gruntów⁶⁷.

Opracowanie posiadało oryginalną podziałkę transwersalną miary nowopolskiej wyrażoną w prętach i odpowiadającą pomniejszeniu 1:5000, siatkę matematyczną, strzałkę oznaczającą kierunek północny oraz tożsamy tytuł. W odniesieniu do poprzednio opisywanej kopii, zabrakło legendy i rejestru pomiarowego gruntów. Zakres treści obejmował również granice i numerację nieruchomości, drogi oraz rzeki. Większy format arkusza przełożył się na zasięg przedstawionego terenu, który objął działki leżące przy ulicy Obwodowej oraz tereny położone na południe od Zamczyska, wzdłuż lewego brzegu Topornicy, sięgające po granicę Zamościa stykającą się z groblą prowadzącą ze Żdanowa do Mokrego.

Ogólny tytuł opracowania kartograficznego pozostał bez zmian i dotyczył ziem pofortecznych przekazanych na stałe bądź tymczasowe władanie miastu. Poniżej przedstawiono rozwinięcie tytułu planu, który przybliży szczegóły postanowienia:

*Wielce uprzejmie daruje się miastu Zamość
zwrot 20 dziesiątek 1124 kwadratowych sążni lub 39 morgów 282 prętów
pod całkowitą władzę miasta, i 97 dziesiątek 659 kwadratowych sążni
lub 185 morgów 245 prętów z zastrzeżeniem możliwości
wykorzystania tych ziem dla wykonywania ćwiczeń wojska
położonych
w Lubelskiej Guberni Zamojskiego powiatu
Wykonanych w 1888 roku na podstawie Rozporządzenia
Zarządu [Ziem Państwowych Majątku] Skarbu Państwa Radomskiej,
Kieleckiej, Lubelskiej, Siedleckiej Guberni
dnia 9 kwietnia 1888 roku pod № 2555
Topograf Państwowy Mierniczy II klasy T. Sochacki*

Na arkuszu przedstawiono rozmieszczenie wymienionych w opisie działek, które w zdecydowanej większości nie pokrywały się z występującymi na wcześniejszej kopii planu nieruchomościami. Pomimo braku legendy można domyślać się, że tereny oznaczone kolorem żółtym przekazano we władanie miastu, natomiast oznaczone kolorem niebieskim – oddano w czasowe użytkowanie zastrzegając w razie konieczności ich zwrot⁶⁸.

⁶⁷ Z pewnością musiał istnieć oryginalny plan autorstwa T. Sochackiego przedstawiający grunty ofiarowane miastu przez władze wojskowe, lecz nie został on wymieniony w żadnym z powszechnie znanych spisów map i planów Zamościa opracowanych przez Stanisława Herbsta i Jana Zachwatowicza, op. cit., s. 131-134 bądź Annę Pawłowską, op. cit., s. 243-278. W przypadku nie zachowania oryginalnego opracowania będąca w zasobie Archiwum Państwowego w Zamościu kopia nabrałaby szczególnego znaczenia.

⁶⁸ Wskazuje na to wizualne porównanie powierzchni obu typów terenów. Cenne dla wojska tereny przekazane miastu warunkowo znajdowały się przeważnie w pobliżu dawnej twierdzy. Były to nieruchomości leżące po obu stronach ul. Obwodowej (Peowiaków), na Plantach (tzw. Wielki Plac Ćwiczeń), nad Łabuńką (Małpi Gaj oraz działka późniejszej elektrowni miejskiej, ob. ZKE), przy trakcie lwowskim (gmach Sądu Okręgowego, PZU, Kredyt Banku, Gimnazjum nr 1, SP nr 7, ZKN i zabudowy mieszkalnej) oraz połacie terenów w obrębie jednostki Zamczysko (ob. las).

Podpisano także obszary, wśród których znalazły się powtórzone z poprzedniego opracowania tereny miasta Zamościa w obrębie murów dawnej twierdzy, *Grunty Wojennego Inżynieryjnego Resortu*, enklawy osiedli i wsi graniczących z kartowanym obszarem, działka należąca do progimnazjum oraz nieruchomości podarowana pułkownikowi Nolte. Podpisano również grunty będące w posiadaniu duchowieństwa prawosławnego⁶⁹ bez ich szczegółowego podziału własnościowego.

W północnej części arkusza wyszczególniono tereny leżące przy ul. Obwodowej (ob. Peowiaków). Były to dwie nekropolie – cmentarz rzymskokatolicki oraz sąsiadujący z nim od wschodu były cmentarz prawosławny. Oznaczono także dwie działki należące do ważnych miejskich instytucji. Na rogu ul. Obwodowej i Wyjazdu Lubelskiego znajdowała się *Działka Powszechniej Opieki Zdrowotnej*, przeznaczona na poświęcony w 1886 r. szpital miejski p.w. św. Mikołaja⁷⁰. Sąsiadująca od wschodu działka należała do *Ministerstwa [Zarządu] Komunikacji Drogowej*, które odkupiło ją od władz wojskowych⁷¹. Wzniesiono tam w 1883 r. klinkiernię produkującą materiał do brukowania ulic. Do wybuchu I wojny światowej był to największy zakład pracy w Zamościu⁷².

Plan sytuacyjny miasta Zamościa

Ostatnim z opisywanych opracowań kartograficznych jest *Plan sytuacyjny miasta Zamościa*⁷³. Należy on do grupy sytuacyjnych przedstawień miasta służących wyłącznie celom orientacyjnym. Plan sporządzono 28 października 1917 r., o czym świadczy stosowna informacja. Z powodu nieczytelnego podpisu nie można ustalić nazwiska wykonawcy opracowania⁷⁴.

Plan został sporządzony w formie rękopisu na kalce o wymiarach 70×52 cm, w skali 1:10.000 wyrażonej za pomocą podziałki liczbowej. W lewym górnym rogu arkusza umieszczono tytuł opracowania, który opracowano w języku polskim, podobnie jak pozostałe opisy na planie. Za pomocą strzałki oznaczono także kierunek S-N.

Niniejszy plan posiada charakter wyłącznie przeglądowy. Na arkuszu przedstawiono Zamość w sposób mało dokładny i schematyczny nanosząc tylko niezbędne elementy treści służące wyłącznie orientacji: siatkę ulic, główne rzeki, linię kolejową oraz granicę miasta. Sądząc ze sposobu ukazania szkieletu układu komunikacyjnego miasta wykorzystano dobrze znany w literaturze, sporządzony przez Austriaków w latach 1914-1915, przeglądowy szkic sytuacyjny

⁶⁹ Wszystkie tereny należące do duchowieństwa prawosławnego, które zostały szczegółowo przedstawione podczas opisywania wcześniejszej kopii planu T. Sochackiego, na niniejszym opracowaniu kartograficznym podpisano jako *Ziemie Duchownego Resortu*.

⁷⁰ Obecnie Zamojski Szpital Niepubliczny.

⁷¹ Po likwidacji klinkierni w l. 60. XX w. teren został wykorzystany pod rozbudowę szpitala miejskiego (nowe pawilony i zaplecze szpitala).

⁷² Zob. A. Kędziora, *Klinkiernia*. [w:] Idem, *Encyklopedia miasta...*, s. 164.

⁷³ AMZ, Akta Miasta Zamościa 1915-1939, sygn. 26 (ze względu na dalsze zagrożenie destrukcją wyłączony z jednostki aktowej). Zob. s. 36.

⁷⁴ Plan sporządzono w okresie okupacji austriackiej Zamościa.

Zamościa noszący tytuł *Situationsskizze der Stadt Zamość samt Lubliner Vorstadt und Nowa Osada*⁷⁵. Kopia tego planu znajduje się również w zasobie Archiwum Państwowego w Zamościu i została opisana na łamach „Archiwariusza Zamojskiego” w 2006 r.⁷⁶. Ulice przedstawiono bez nazw w sposób schematyczny i silnie uproszczony. Wyraźnie widoczne jest zaburzenie perspektywy głównych ciągów, np. ul. Lwowskiej i ul. Hrubieszowskiej, ale także ulic staromiejskich oraz dróg niższego rzędu, których przebieg został często oddany w sposób nieprawdziwy⁷⁷. Podpisano kierunki głównych ciągów wychodzących z miasta⁷⁸.

Na południowy-zachód od Starego Miasta, w pobliżu charakterystycznego łuku ulicy Szczebrzeskiej po ominięciu dawnej fosy twierdzy⁷⁹, zaznaczono „ślepy” most na Łabuńce. Stanowił on przeprawę przez rzekę dla planowanej drogi umożliwiającej najkrótsze połączenie centrum miasta ze stacją kolejową. Niewiele dziś wiadomo o takiej ulicy, jednakże musiała ona funkcjonować na początku lat 20. ub. wieku, ponieważ występuje ona na dwóch planach Zamościa będących w zasobie kartograficznym Archiwum⁸⁰.

W kilku miejscach naniesiono sygnatury budynków, które miały zapewne służyć celom orientacyjnym. Na obszarze Starego Miasta przedstawiono ratusz, kolegiatę oraz odebraną prawosławnym w 1915 r. cerkiew p.w. św. Mikołaja. Zaznaczono tereny m. in. cmentarza żydowskiego (ob. ZDK) i rządowego składu spirytusu „Monopol” (ob. II L.O.). Przy głównych drogach wylotowych oznaczono lub podpisano ostatnie w obrębie granicy miasta posesje mieszkańców. Przy ulicy Lwowskiej były to domy Andrzeja Sobonia (str. północna) i Józefa Bojackiego (str. południowa), przy dzisiejszej ul. Krasnobrodzkiej – dom Jana Sobonia; w ostatnim domu przy ul. Hrubieszowskiej zamieszkiwał Zbigniew Kycel, natomiast zachodnią stronę ul. Lubelskiej kończyła posesja należąca do doktora Kazimierza Porębskiego.

⁷⁵ *Szkic sytuacyjny miasta Zamościa wraz z Przedmieściem Lubelskim i Nową Osadą*. Zob.: A. Pawłowska, op. cit., s. 275, poz. 72.

⁷⁶ Chodzi o *Szkic projektowanych ulic niezbędnych dla potrzeb wojska. Załącznik nr 1*, brak skali. Zob. J. Żygawski, *Plany Zamościa...*, op. cit., s. 85-96 (s. 87-88).

⁷⁷ Przebieg ulic na Starym Mieście nie przypomina tego z rzeczywistości, przecząc tym samym koncepcji renesansowego układu przestrzennego. W obrębie Nowej Osady niedokładnie przedstawiono przebieg obecnych ulic: Krasnobrodzkiej, L. Waryńskiego i Ogrodowej. Na Przedmieściu Lubelskim nienaturalnie została wytrasowana w kierunku zachodnim obecna ul. S. Okrzei.

⁷⁸ Do Lublina (ob. ul. Lubelska), do Szczebrzeszyna (Szczebrzeska), do Żdanowa (Lipska), do Kalinowic Ordynackich (Krasnobrodzka), do Tomaszowa (Lwowska), do Hrubieszowa (Hrubieszowska), do Karolówki (Śląska).

⁷⁹ Miejsce dzisiejszego skrzyżowania ulic Szczebrzeskiej i Męczenników Rotundy na wys. stacji paliw „Orlen”.

⁸⁰ Droga do stacji kolejowej występuje na wspomnianym wyżej *Szkiecie projektowanych ulic niezbędnych dla potrzeb wojska. Załącznik nr 1*, brak skali, pocz. l. 20. XX w. oraz na planie *Sytuacja gruntów pofortecznych zajętych przez władze wojskowe w Zamościu*, 1:2000, 1922 r. jako droga do Koleji. Zob. szerzej J. Żygawski, *Plany Zamościa...*, op. cit., s. 87-89. Ulica ta wchodziła na teren stacji kolejowej poprzez działkę zajmowaną obecnie przez byłą przychodnię kolejową.

Umieszczenie na planie właścicieli ostatnich posesji w obrębie miasta miało najprawdopodobniej służyć celom informacyjnym o planowanym zasięgu obszaru miasta. W 1918 r. ostatecznie uchwalono nowe granice Zamościa, które nieznacznie różniły się od przedstawionych na planie⁸¹. Do miasta włączono pobliskie wsie i osiedla pełniące dotychczas funkcję przedmieść nie należących administracyjnie do obszaru Zamościa.

Poprowadzona na planie granica miała więc charakter projektowy i ukazywała orientacyjnie zasięg włączonych terenów, których nazwy opisano na mapie. Zarówno nazwy niektórych osiedli, jak również ich lokalizacja, wnosi dodatkowe informacje na temat kształtu struktury przestrzennej Zamościa w drugiej dekadzie XX w. Planowany zasięg obszaru miasta w 1917 r. obejmował następujące jednostki osadnicze:

- *Przedmieście Lubelskie* – duża dzielnica leżąca na północ od Starego Miasta, po obu stronach ul. Lubelskiej (ob. al. Marszałka J. Piłsudskiego);
- *Nowa Osada (Nowe Miasto)* – duża jednostka położona we wschodniej części miasta, rozpoczynająca się już od ul. Obwodowej (Peowiaków);
- *wieś Majdan* – położona w północno-wschodniej części miasta, od dawna w strefie bezpośredniego oddziaływania Zamościa, posiadała sołectwo;
- *wieś Janowice* – położona w północno-zachodniej części miasta, nad Łabuńką, posiadała sołectwo (ob. wzdłuż ul. Janowickiej, Włociańskiej i Dzieci Zamojszczyzny);
- *wieś Piaski* – niewielkie sołectwo, wydzielone z folwarku Janowice; położone w północnej części Zamościa, po zachodniej stronie ul. Lubelskiej (ob. rejon ul. S. Reymonta i J. Krasickiego);
- *Popówka* – grunty należące dawniej do cerkwi Spaskiej⁸², położone w zachodniej części miasta, wzdłuż zachodniego brzegu Łabuńki (obecnie przebiega od ul. Dzieci Zamojszczyzny poprzez lasy komunalny, ul. Kruczą oraz teren ZOO do ul. Szczembrzeskiej);
- *Janowice Małe*⁸³ – enklawa jednostki funkcjonowała pomiędzy dzisiejszą ul. Partyzantów a ciągiem ulic Żdanowskiej i Świętego Piątka (obejmowała ob. ulice Żaków, Kosynierów, G. Narutowicza, Orłat Lwowskich, Cichą, Orłat, Zakamarek, J. Montwiła);
- *Majdan Podklasztorny* – niewielka jednostka położona pomiędzy dzisiejszą ul. Lipską, Obrońców Pokoju a ul. Żdanowską (obejmowała dzisiejsze ul. Przechodnią, hetm. S. Czarnieckiego, Wiśnową);
- *Wólka Infulacka* – teren leżący na południe od Nowego Miasta, pomiędzy ulicami Ogrodową, Młyńską a Św. Piątka i Nadrzeczną (obejmuje teren dawnego młyna Kahana, czyli dzisiejszego „Sipmotu”, ul. Żurawia i nowe osiedle „Świerkowa Aleja”);

⁸¹ W zasobie kartograficznym Archiwum Państwowego w Zamościu znajduje się Plan okolic miasta Zamościa, skala 1:25.000, z obowiązującymi od 1918 granicami administracyjnymi miasta. Zob. Ibidem, s. 89.

⁸² Zob. szerzej opis do *Plan časti Zamostkich pokrepostnych zemel*.

⁸³ Kojarzone z terenem leżącym przy ob. ul. Szczembrzeskiej (składy, Wydział Nauk Rolniczych UP, Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych nr 5), który znajdował się wówczas jeszcze poza projektowanymi granicami Zamościa.

- *Kalinowice Rządowe* – leżały po południowej stronie dzisiejszej ul. Krasnobrodzkiej, wraz z zabudową wschodniego odcinka ul. Nadrzecznej;
- *Podtopole* – enklawa leżąca pomiędzy dzisiejszymi ulicami: Młyńską, Lwowska i Krasnobrodzką (obejmowała teren os. Młyńska, ul. Poprzeczną, Tatarską i Węgierską);
- *Pastwisko Miejskie* – teren przy ul. Lipskiej, między Łabuńką a ul. A. Fredry (z terenem „Autonaprawy”);
- *Kolonia Podtopole* – obszar nad Łabuńką przy końcu dzisiejszej ul. Weteranów⁸⁴.

Punktom załamania linii granicy miasta nadano kolejną numerację liczbowa, zaczynającą się od południowego-wschodu, przy Łabuńce, wzrastającą w kierunku przeciwnym do ruchu wskazówek zegara. Po zewnętrznej stronie granicy opisano miejscowości, z którymi graniczyło miasto Zamość; były to:

- od południa – wieś Janowice, folwark Mokre, folwark Janowice [Małe];
- od zachodu – folwark Janowice [Małe], folwark Karolówka, wieś i folwark Hyża⁸⁵;
- od północy – wsie Sitaniec i Łapiguz;
- od wschodu – *folwark Infulacki*, folwark Szopinek, wieś Kalinowice Ordynackie.

Na odrębną analizę zasługuje schematycznie zaznaczona sieć rzeczna. Zwraca uwagę ciek wodny podpisany jako rzeka Ucieczka, opływający Stare Miasto od strony południowej i zachodniej. Uproszczony przebieg koryta na planie nie wskazuje na to, że szeroka miejscami na 7 m⁸⁶ Ucieczka stanowiła częściowy relikw fosa opływającą dawną twierdzę⁸⁷. Zaznaczono również koryto Łabuńki oraz wyznaczającą odcinek północnej granicy miasta rzekę Czarny Potok⁸⁸.

Ostatnim elementem liniowym treści planu Zamościa, na który warto zwrócić uwagę, jest linia kolejowa. Jak powszechnie wiadomo wybudowali ją Austriacy w 1915 r., doprowadzając ją do miasta dwuodcinkowo, oddzielnie z kierunku Bełżca i z kierunku Rejowca⁸⁹, kończąc jej bieg początkowo w Zamościu. Od 1917 r. linię kolejową przedłużono do Werbkowic i dalej przez Hrubieszów do Włodzimierza Wołyńskiego. Na analizowanym planie Zamościa linia kolejowa kończy się za mostem na Łabuńce, poniżej Starego Miasta. Nie jest pewne, czy powyższe przedstawienie przebiegu torów ma związek ze

⁸⁴ Ulicę Weteranów przedstawiono błędnie jako przedłużenie ul. Gminnej.

⁸⁵ Zapis oryginalny.

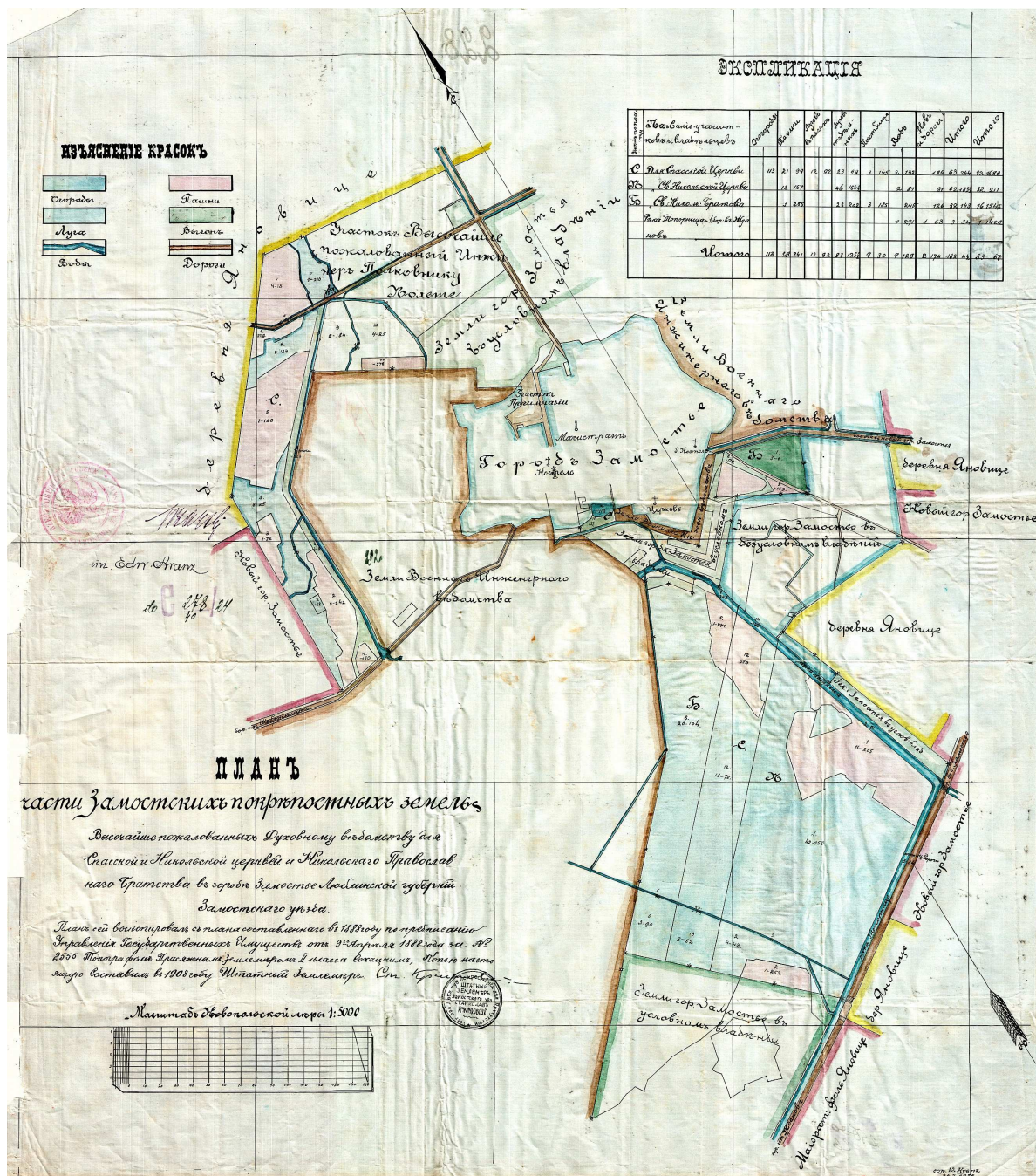
⁸⁶ A. Kędziora, *21 zeznań...*, op. cit. s. 113.

⁸⁷ Wskazują na to opracowania kartograficzne twierdzy i miasta sporządzane od 2 poł. XIX w.

⁸⁸ Bez podpisu.

⁸⁹ Linia przebiegała po trasie niemal zbliżonej do obecnie funkcjonującej linii nr 72 z kierunku Zawady. Od Bełżca tor prowadził bezpośrednio przez Zawadę i Płoskie, gdzie łączył się z linią z Rejowca, prowadzącą przez Krasnystaw, Ruskie Piaski, Kolonię Zamojską. Zob. szerzej w: J. Szczurczyk vel Szczurba, *Kolej w Zamościu*, mps opublikowany na http://www.roztocze.horyniec.net/Roztocze/Fh09/kolej_w_zamosciu.htm [dane z dnia 1.07.2010 r.].

wspomnianym przedłużeniem linii kolejowej w kierunku wschodnim lub też wynika jedynie ze schematycznego charakteru niniejszego opracowania kartograficznego.

Plan časti Zamostkich pokrepostnych zemel (1926), s. 23-28.

